

(1394-йил 22-март, Султония шаҳри, Эрон Озарбайжони - 1449-йил 27-октабр,
Самарканд)
(1409-1449)

Улугбек ўзбек халқи тарихида буюк астроном ва математик, давлат арбоби сифатида из қолдирган. Шохрухнинг ўғли, Амир Темурнинг набирасидир Соҳибқироннинг “беш йиллик юриш”ида (1392-96) Ироқдаги Мордин қалъасини қамал қилиш чоғида тугилган.

Шарафуддин Али Яздий “Зафарнома” асарида ёзишича, Амир Темур ҳузурига чопар қелиб Улугбекнинг тугилгани ва мунажжимлар бу неғара қелажакда ҳам олим, ҳам ҳукмдор бўлишини башорат қилганлари ҳушхабарини етказди. Соҳибқирон ҳурсандлигидан Мордин қалъаси қамалини тўхтатиб, унинг халқига юкланган тўловни бекор қилади. Унинг ўз набирасига Мухаммад Тарагай ва Улугбек деб исм қўйганини ҳам мунажжимларнинг юқоридаги башорати билан боғлаш мумкин. Амир Темур Улугбек тарбиясига алоҳида эътибор берган ва уни давлат аҳамиятига молик тадбирларда қатнаштирган. Қлавихонинг қайд этишича, Улугбек бобосининг хорижий элчиларни қабул қилиш маросимларида иштирок этган. 1404-йил Қонигилда ўтказилган тантаналарда Амир Темур олтига набирасининг (жумладан, Улугбекнинг) никоҳ тўйларини ўтказган. Тўйда Соҳибқирон Улугбекка Тошкент, Сайрам, Янги (ҳоз. Тароз), Ашпара ва Мўғулистонни то Хитой ҳудудигача суюрғол қилиб берган. Амир Темур Ўтрорда вафот этган чоғда Улугбек ҳам ўша ерда бўлган.

Темурийлар ўртасида тожу тахт учун кураш бошланган. Ўтрордан қайтган Шохрух фарзандлари - Улугбек ва Иброҳим Султонни амирлар пойтахт Самарқандга қиритмайдилар, улар Бухородан паноҳ топишган. Самарқанд тахтини Халил Султон эгаллаган. Хуросонни бошқариб турган Шохрух Улугбекка дастлаб Андхўй билан Шибиргонни, кейинчалик Хуросоннинг Тус, Хабушон, Қалот, Бовард, Насо, Ёзир, Сабзавор ва Нишопурдан иборат қисмини бошқаришни топширган. 1410-йил Шохрух Мовароуннахрни ўз тасарруфига қиритгач, уни идора этишни Туркистон вилояти билан бирга Улугбекка топшириб, Соҳибқирон васиятини қайта тиклаган. Улугбек ёш (15 ёш) бўлгани сабабли амир Шохмалик унга ҳомий этиб белгиланган. Лекин Шохмаликнинг рақиби - Ўтрордаги Шайх Нуриддин ва Мухаммад Жаҳонгирнинг Хисордаги волийлари 1410- йил баҳорида Улугбек ва Шохмаликка қарши чиққанлар. Шу йилнинг ёзида Шохрух иштирокида бўлган жангда Шохмалик ва Улугбек ғалаба қилганлар. 1411-йил сентябрда Шохрух Самарқандга қелиб, Шохмаликни ўзи билан Хиротга олиб кетган ва кейинчалик Хоразмга ҳоким қилиб юборган (1413).

Шу вақтдан бошлаб Улугбек Мовароуннахрни мустақил идора этишга қиришган. Шохрух Мовароуннахрда бошқа темурий шахзодаларга ҳам мулк ажратган эди. Чунончи, Хисори Шодмонни Мухаммад Султоннинг ўғли Мухаммад Жаҳонгир мирзога, Ўзганд вилоятини Умаршайхнинг ўғли Амирак Аҳмадга суюрғол қилган эди. Бирок улар Улугбекка тобе эдилар. 1414-15-йил улар ўртасида ихтилоф чиқиб, Улугбек Амирак Аҳмад устига қўшин тортган ва уни енгган. Шохрух Амирак Аҳмадни Хуросонга қакиртириб олган; Қашгар ҳам то 1428-йилгача Улугбекка тегишли бўлган. Улугбек ўз ҳукмронлиги давомида 2 марта йирик ҳарбий юриш қилган. Биринчисида 1425-йил Мўғулистон хони Шермухаммад ўғлон (1421-1425) ўзини мустақил хон деб эълон қилганда, Улугбек унга қарши юриш қилиб зафар қозонган. Улугбекнинг 2-юриши Сигноқ шаҳри томон бўлган. Сирдарёнинг қуйи

хавзаси Улугбек тасарруфида эди. Улугбек 1427-йил Сигнок якинида унинг мулкига таҳдид килган Барок ўғлон билан тўкнашган ва мағлубиятга учраган. Душман Улугбекни таъкиб қилиб, Самарканд остоналаригача келган. Мовароуннахр хавф остида қолганлиги туфайли Шохрух Хуросондан катта лашкар тортиб келиб хавфни бартараф этади.

Шохрух вафоти (1447, 12 март)дан кейин Улугбекнинг катта ўғли Абдуллатиф ворис сифатида Темурийлар ҳукмдори бўлиб қолади. Лекин Шохрухнинг каттиққўл хотини Гавхаршод бегим бу ҳақда ўз фикрига эга эди. У Шохрух даврида Темурийларнинг пойтахти бўлиб қолган Хирот тахтига марҳумнинг 3-ўғли бўлмиш Бойсунгур мирзонинг ўғли ва суюкли набираси Алоуддавла мирзони ўтказиш тарафдори эди. Гавхаршод бегим Хирот тахтига Алоуддавлани ўтказганини Улугбекка нисбатан исён деб қаралмоғи керак эди. Шунинг учун Улугбек 1448-йил баҳорида Абдуллатиф билан биргаликда 90 минг аскар билан Хуросонга келиб, Хирот якинида бўлган жангда Алоуддавлани тор-мор қилади. Галаба Абдуллатифнинг шахсий шижоати ва лашкарбошилиқ истеъдоди туфайли эришилган бўлса ҳам, Улугбек фатҳномани кичик ўғли Абдулазиз номидан эълон қилади. Ундан ташқари, бобоси Шохрух томонидан Абдуллатифга васият қилинган Хиротдаги Ихтиёриддин қалъаси ва унинг ичидаги бойликларини ҳам Улугбек Абдулазизга беради. Шундан сўнг Улугбек билан Абдуллатиф ўртасидаги муносабат очик душманлик тусини олади. Улугбек Самаркандда Абдулазизни қолдириб, лашкар билан катта ўғлига қарши жангга юради. Абдуллатиф ҳам ўз лашқари билан Амударё ёқасига келиб туради. Иккала лашкар ҳам дарёнинг 2 соҳилида узок муддат туриб, сувни кечиб ўтишга ботинмайди. Бу орада Улугбек, Абдулазиз лашкардаги амирларнинг оилаларини таъкиб этаётир, - деган хабарни эшитиб, Самаркандга қайтиб келишга мажбур бўлади ва шаҳар аҳолисининг Абдулазизга қарши исён кўтарганининг гувоҳи бўлади. Тезда шаҳарни тартибга келтириб, яна Абдуллатифга қарши жангга йўлланади, лекин Самарканд якинида ундан мағлубиятга учрайди. Орадан кўп ўтмай, Улугбек Абдуллатиф буйруғи билан қатл этилади. Унинг жасади Гўри Амир макбарасига дафн этилган.

Улугбек отаси Шохрух даврида сиёсий ҳукмдор сифатида ички ва ташқи сиёсат бобида бирмунча муваффақ бўлган. Бошқа давлатлар билан бевосита савдо ва элчилик муносабатлари олиб борган. Улугбек даврида Самарканд шаҳри янада раванг топган. Шаҳарда ҳунармандчилик, меъморлик, адабиёт, умуман илм-фан юксалди, савдо тараккий этди. Бухорода (1417), Самаркандда (1420), Гиждувонда (1432-33) мадрасалар ва Марвда хайрия муассасалари қурилди. Мадрасаларда диний фанлар билан бирга дунёвий фанлар ҳам ўқитилди, кўпроқ аниқ фанларга аҳамият берилди. Бибихоним масжиди, Амир Темур макбараси, Шохизинда ва Регистон мажмуалари қурилишлари поёнига етказилди. Бундан ташқари, мамлакатда кўплаб жамоат иншоотлари (қарвонсарой), тим, чорсу, хаммомлар ва бошқа ҳам бунёд этилган. Улугбек Ўрта Осиё халқлари илм-фани ва маданиятини ўрта аср шароитида дунё фанининг энг юқори поғонасига олиб чиқди. Унинг қилган энг буюқ иши - Самарканд илмий мактабини ўша давр академиясини барпо этганлиги бўлди. Бу илмий мактабда 200 дан ортиқ олимлар фаолият олиб борган. Улар орасида энг йириклари Козизода Румий, Гиёсиддин Жамшид Коший эди. Улугбекнинг илмий мактаби ўз фаолиятида ўртаосиёлик машхур олимлар Мухаммад Хоразмий, Аҳмад ал-Фаргоний, Абул Аббос ал-Жавҳарий, Ибн Турк ал-Хутталий, Холид ал-Марваррудий, Аҳмад ал-Марвазий, Абу Наср Форобий, Абу Райхон Бериунийлар бошлаб берган илмий анъанага асосланар эди. Улугбек Самарканд

якинида расадхона барпо килди. Улугбек академиясидаги йирик олим - Али Кушчини Улугбек “Зижи”нинг сўзбошисида “фарзанди аржуманд”, яъни “азиз фарзандим” дейди. Аслида у Улугбекнинг садокатли шогирди бўлиб, “Зиж” устида ишлар поёнига етказилгунига қадар устозига ёрдам берган. Улугбек Самаркандда 2 та мадраса: бири - Регистон ансамбли таркибида ва иккинчиси Гўри Амир ансамбли таркибида барпо килган. Бошқа йирик олимлар каторида Улугбекнинг ўзи ҳам бу мадрасаларнинг ҳар бирида ҳафтада бир маротаба маъруза ўқиган.

Бошқа вақтини кўпроқ астрономик кузатишларга, “Зиж” устида ишлашга ва давлат ишларига бағишлаган. Улугбекнинг яна бир математик асари “Рисолаи Улугбек” деб аталади ва унинг 1-нусхаси Хиндистонда Алигарх университети кутубхонасида сақланади, ҳали ўрганилмаган. Фан ва маданият тарихида сўнамас из қолдирган Улугбекнинг илмий мероси унинг “Зиж”идир. Бу асар сайёралар, Куёш ва Ой ҳаракатини талкин қилиш, юлдузлар каталоги ва унда қўлланилган математик усуллари бўйича ўрта асрлардаги астрономик асарларнинг энг мукаммал бўлганлиги учун авваламбор у мусулмон мамлакатларидаги олимларнинг диққатини жалб қилган. “Зиж”га илк шарҳни Улугбекнинг шогирди Али Кушчи “Чархи Зижи Улугбек” номи билан ёзган. Ўша XV асрнинг ўзида кохиралик мунажжим Шамсиддин Мухаммад ас-Сўфий ал-Мисрий “Ташил Зижи Улугбек” (“Улугбек “Зиж”ини осонлаштириш”) номли асар ёзиб, унда Улугбек жадвалларини Кохиранинг географик кенглигига мослаштирди. Улугбек “Зиж”ига ёзилган энг мукаммал шарҳ Самарканд илмий мактабининг энг сўнгги намояндаси Низомиддин Абдул Али ибн Мухаммад ибн Хусайн Биржандийнинг 1523-йил ёзиб тугатилган “Шархи Зижи Улугбек” асаридир. Улугбекнинг номи Европада ва умуман Гарб мамлакатларида буюк бобоси Амир Темурнинг шухрати туфайли анча илгари маълум бўлган. Европа Амир Темур ва унинг оила аъзолари ҳақида 1-бўлиб Самаркандга 1403-1405-йиллар саёҳат қилган Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавиходан эшитган. Клавихонинг “Қундалиқлар”и 1582-йил Севиляда ва 1607-йил Парижда нашр этилганидан сўнг европаликлар дарҳол Амир Темур ва унинг оила аъзолари билан қизиққанлар. Улугбек номи ХВІІІ аср бошиданок (1601-йилдан) Амир Темурга бағишланган драматик асарларда эслатилади. Бевосита Улугбекка бағишланган Европадаги 1-нашр инглиз астрономи Жон Гривс (1602-52) қаламига оид. Унинг 1648-йил нашр этилган асарида Улугбек юлдузлар жадвалининг бир қисми (98 та юлдуз) илова қилинган. 1665-йил яна бир инглиз олими Томас Хайд (1636-1703) Гривс билан боғланмаган ҳолда “Зиж”даги юлдузлар жадвалини форсий ва лотинча таржимада нашр этган. 1690-йил Гданскда поляк астрономи Ян Гевелий чоп эттирган “Юлдузлар осмонининг атласи”даги иккита гравюрада ўша даврнинг машҳур астрономлари орасидан Улугбекка фахрли ўрин берган, унда Улугбекнинг юлдузлар жадвалини Птолемей, Тихо Браге, Риччиоли, Вилгелм ИВ ва ўзининг жадваллари билан солиштирган. 1711-йил Оксфордда Улугбекнинг географик жадвали 3-мартда нашр этилган. 1807-йил ўша ерда бу жадвал янги грек тилида ҳам нашр этилган. 1725-йил инглиз астрономи Д. Флеметид (1646-1719) Улугбекнинг юлдузлар жадвалини Птолемей, Тихо Браге, Вилгелм ИВ, Ян Гевелий ва ўзининг жадваллари билан бирга нашр этган. 1908-09-йиллар В.Л. Вяткин Улугбек расадхонасининг харобаларини ва унинг асосий асбоби - квадрантини қавлаб топгандан сўнг, Самарканд олимларининг фаолиятига янгидан қизиқиш бошланади. Натижада 1918-йил В. В. Бартолднинг “Улугбек ва унинг даври” асари нашр этилган. Совет даврида Улугбекнинг ҳаёти ва ижоди билан мамлакат жамоатчилигини таништириш бўйича Т.Н. Кори-Ниёзий кўп саъй-ҳаракат қилган.

Улугбек ижодини тарғиб қилишда Г. Жалолов ва В. П. Шчегловларнинг нашрлари ҳам диққатга сазовордир. XX асрнинг 80-йиллари бошига келиб Улугбек “Зиш”нинг тўлиқ ва мукамал ҳолда, илмий изоҳлар билан таъминланган таржимасини А. Аҳмедов 1994-йил амалга ошириб, нашр эттирди. Яқин йилларгача Улугбек фақат астроном ва математик деб ҳисобланарди. Лекин XX аср охирида унинг ижоди серкирра бўлиб, у тарих, шеърят ва мусика бобида ҳам қалам тебратгани аниқланди. Тарихчи Мирзо Мухаммад Хайдар “Тарихи Рашидий” асарида “Мирзо Улугбек тарихнавис донишманд (ва) “Тўрт улус” (тарихи)ни (ҳам) ёзиб қолдирган эди”, деб ёзган. Улугбекнинг туркийда ёзган “Тарихи арбаъ улус” (“Тўрт улус тарихи”) асари Чингизхон босиб олган мамлакатларнинг ХИИИ-ХИВ асрлар 1-ярмидаги сиёсий ҳаётини ўрганишда муҳим манбадир. Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” ва Абу Тохирхожанинг “Самария” асарларида ҳам унинг шеърларидан намуналар келтирилган. Унинг даврида кўпгина асарлар араб ва форс тилидан эски ўзбек тилига таржима қилинган. Улугбек ташкил этган бой кутубхонада турли фанларга оид 15 мингдан ортиқ жилдли китоб бўлган. Улугбек ёшлигидан ўзга фанлар қатори мусика илмидан сабоқ олиб, бир қатор қуй ва усуллар яратган, бу соҳага оид 5 та рисола ҳам ёзган. “Рисола дар илми мусика” номи асари мусика тарихига бағишланиб, унда “12 мақом баёни”га доир махсус боби ҳам бўлган. Улугбек “булужий”, “шодиёна”, “ахлокий”, “табризий”, “усули равон” ва “усули отлиг” қуйларини ижод қилади. Улугбек таваллудининг 600 йиллиги 1994-йил апрелда Парижда, октябрда Тошкент ва Самарқандда тантанали равишда нишонланди ва халқаро конференциялар ўтказилди. Шу йили Тошкентда Улугбекка ҳайкал ўрнатилди. Улугбек сиймоси Пулково расадхонаси, Москва университети конференс-залларида дунёдаги машҳур олимларнинг портретлари қаторидан жой олган. Самарқандда Улугбекнинг мемориал музейи ташкил этилган. Тошкентда Ўзбекистон миллий университети, туман, кўча, маҳалла, метро стансияси, истироҳат боғи, шаҳарча Улугбек номи билан аталади. Фарғона педагогика университети, Самарқанд архитектура-қурилиш институти, Китоб халқаро кенглик стансиясига, кишлоқ, мактаб ва бошқага Улугбек номи берилган. Улугбекнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида песа (М. Шайхзода, “Мирзо Улугбек” трагедияси), роман (О. Ёкубов, “Улугбек ҳазинаси”; С. Бородин, “Самарқанд осмонида юлдузлар”), опера (А. Козловский, “Улугбек”), поэма (М. Бобоев, “Улугбек”), балет (М. Бафоев, “Улугбек буржи”), филм (Реж. Латиф Файзиев, “Улугбек юлдузи”, 1965) ва бошқа яратилган.